

УДК 743:7.03(44) «18»

DOI <https://doi.org/10.32782/uad.2023.2.9>**Мельничук Анастасія Ігорівна,**

аспірантка кафедри теорії та історії мистецтва

Національної академії образотворчого мистецтва і архітектури

ORCID ID: 0000-0001-9930-1652

a.melnichuk@naoma.edu.ua

ІСТОРИКО-МИСТЕЦЬКИЙ АСПЕКТ ПОХОДЖЕННЯ ТЕРМІНУ «ПЛАСТИЧНА АНАТОМІЯ»

У статті розглянуто особливості становлення пластичної анатомії в історико-мистецькому аспекті. Метою статті є формулювання чіткого визначення понятійного апарату терміну «пластична анатомія» у його історико-мистецькому вимірі, періодизація та порівняння дефінітивних етапів його становлення упродовж кількох століть західно-європейської історії; встановлення генеалогічного пріоритету терміну та його актуалізація на наступний період. У ході виконання дослідження було використано значний комплекс методологічних підходів і практичних методів із розуміння генези і розвитку пластичної анатомії, розглянутої в історико-культурному та історико-мистецькому аспекті. Основним стосовно розробки змісту дослідження став історико-мистецький підхід, у змісті якого були застосовані методи, у тому числі, зі сфери спеціальних історичних дисциплін. Застосування цих методів розширює поле можливостей із адекватного розуміння генези і розвитку усіх мистецьких компонентів креації та застосування різнопланових творінь зі сфери пластичної анатомії. Автором вперше здійснено етимологічний аналіз та уточнення походження терміну «пластична анатомія», пов'язаного з поняттями «пластика» та «пластичність». Проаналізовано історичні аспекти становлення та розвитку пластичної анатомії як особливої складової образотворчого мистецтва, окреслено етапи її історичного розвитку. Залучено до аналізу раритетні, раніше не оприлюднені в Україні матеріали, зокрема із німецького політико-культурного життя XIX століття. У результаті аналізу доступних нам бібліографічних джерел можна стверджувати, що охоплюючи цим питанням проблематика є новою для сучасного українського мистецтвознавства; порушена нами проблема визначає необхідність проведення комплексного історико-мистецтвознавчого дослідження в галузі пластичної анатомії.

Ключові слова: пластична анатомія, Йоганн Вольфганг фон Гете, художня анатомія, пластика, пластичність.

Melnichuk Anastasiia. HISTORICAL AND ARTISTIC ASPECT OF THE ORIGIN OF THE TERM «PLASTIC ANATOMY»

The article examines the peculiarities of the formation of plastic anatomy in the historical and art-scientific aspect. The purpose of the article is to formulate a clear definition of the conceptual apparatus of the term «plastic anatomy» in its historical and artistic dimension, to periodize and compare the definitive stages of its formation over several centuries of Western European history; establishing the genealogical priority of the term and its actualization for the next period. In the course of the research, a significant complex of methodological approaches and practical methods was used to understand the genesis and development of plastic anatomy, considered in a historical-cultural and historical-artistic aspect. The historical-artistic approach, in which methods were applied, including those from the field of special historical disciplines, became the main one in relation to the development of the content of the research. The application of these methods expands the field of possibilities for an adequate understanding of the genesis and development of all artistic components of creation and the application of diverse creations from the field of plastic anatomy. For the first time, the author carried out an etymological analysis and clarification of the origin of the term «plastic anatomy», related to the concepts of «plastic» and «plasticity». The historical aspects of the formation and development of plastic anatomy as a special component of fine art are analyzed, the stages of its historical development are outlined. Rare, previously unpublished materials in Ukraine, particularly from the German political and cultural life of the 19th century, were included in the analysis. As a result of the analysis of the bibliographic sources available to us, it can be stated that the issues covered by this question are new for modern Ukrainian art history; the problem raised by us determines the necessity of conducting a comprehensive historical and art-scientific research in the field of plastic anatomy.

Key words: plastic anatomy, Johann Wolfgang von Goethe, artistic anatomy, plasticity, plasticity.

УДК 743:7.03(44) «18»

DOI <https://doi.org/10.32782/uad.2023.2.9>**Мельничук Анастасія Ігорівна,**

аспірантка кафедри теорії та історії мистецтва

Національної академії образотворчого мистецтва і архітектури

ORCID ID: 0000-0001-9930-1652

a.melnichuk@naoma.edu.ua

ІСТОРИКО-МИСТЕЦЬКИЙ АСПЕКТ ПОХОДЖЕННЯ ТЕРМІНУ «ПЛАСТИЧНА АНАТОМІЯ»

У статті розглянуто особливості становлення пластичної анатомії в історико-мистецькому аспекті. Метою статті є формулювання чіткого визначення понятійного апарату терміну «пластична анатомія» у його історико-мистецькому вимірі, періодизація та порівняння дефінітивних етапів його становлення упродовж кількох століть західно-європейської історії; встановлення генеалогічного пріоритету терміну та його актуалізація на наступний період. У ході виконання дослідження було використано значний комплекс методологічних підходів і практичних методів із розуміння генези і розвитку пластичної анатомії, розглянутої в історико-культурному та історико-мистецькому аспекті. Основним стосовно розробки змісту дослідження став історико-мистецький підхід, у змісті якого були застосовані методи, у тому числі, зі сфери спеціальних історичних дисциплін. Застосування цих методів розширює поле можливостей із адекватного розуміння генези і розвитку усіх мистецьких компонентів креації та застосування різнопланових творінь зі сфери пластичної анатомії. Автором вперше здійснено етимологічний аналіз та уточнення походження терміну «пластична анатомія», пов'язаного з поняттями «пластика» та «пластичність». Проаналізовано історичні аспекти становлення та розвитку пластичної анатомії як особливої складової образотворчого мистецтва, окреслено етапи її історичного розвитку. Залучено до аналізу раритетні, раніше не оприлюднені в Україні матеріали, зокрема із німецького політико-культурного життя XIX століття. У результаті аналізу доступних нам бібліографічних джерел можна стверджувати, що охоплюючи цим питанням проблематика є новою для сучасного українського мистецтвознавства; порушена нами проблема визначає необхідність проведення комплексного історико-мистецтвознавчого дослідження в галузі пластичної анатомії.

Ключові слова: пластична анатомія, Йоганн Вольфганг фон Гете, художня анатомія, пластика, пластичність.

Melnichuk Anastasiia. HISTORICAL AND ARTISTIC ASPECT OF THE ORIGIN OF THE TERM «PLASTIC ANATOMY»

The article examines the peculiarities of the formation of plastic anatomy in the historical and art-scientific aspect. The purpose of the article is to formulate a clear definition of the conceptual apparatus of the term «plastic anatomy» in its historical and artistic dimension, to periodize and compare the definitive stages of its formation over several centuries of Western European history; establishing the genealogical priority of the term and its actualization for the next period. In the course of the research, a significant complex of methodological approaches and practical methods was used to understand the genesis and development of plastic anatomy, considered in a historical-cultural and historical-artistic aspect. The historical-artistic approach, in which methods were applied, including those from the field of special historical disciplines, became the main one in relation to the development of the content of the research. The application of these methods expands the field of possibilities for an adequate understanding of the genesis and development of all artistic components of creation and the application of diverse creations from the field of plastic anatomy. For the first time, the author carried out an etymological analysis and clarification of the origin of the term «plastic anatomy», related to the concepts of «plastic» and «plasticity». The historical aspects of the formation and development of plastic anatomy as a special component of fine art are analyzed, the stages of its historical development are outlined. Rare, previously unpublished materials in Ukraine, particularly from the German political and cultural life of the 19th century, were included in the analysis. As a result of the analysis of the bibliographic sources available to us, it can be stated that the issues covered by this question are new for modern Ukrainian art history; the problem raised by us determines the necessity of conducting a comprehensive historical and art-scientific research in the field of plastic anatomy.

Key words: plastic anatomy, Johann Wolfgang von Goethe, artistic anatomy, plasticity, plasticity.

Вступ. Термінологічна лексика як невід’ємна частина словникового складу будь-якої мови є результатом складного історичного процесу, котрий визначається законами розвитку мови і техніки, наукових відкриттів, мистецтва та культури кожної країни. Розкриття понятійного апарату «пластична анатомія», його змістовної сутності та аналіз інтерпретацій на фаховому, науковому і загальноосвітньому рівні показує, що розуміння терміну є досить поверхневим. Митці останніх поколінь перестали усвідомлювати суть, закладену у поняття «пластичної анатомії». Вони часто трактують пластичну анатомію як науку про вивчення форм живого організму, «скульптурність» та зовнішню рельєфність тіла, але допоки ніхто не звернувся до витоків терміну, щоб узагальнити і теоретизувати цей пласт матеріалу належним чином. Власне, до XVI століття поняття «пластичної анатомії», яким ми користуємось на тепер, означалося іншим терміном, а саме – «мистецтвом анатомії» (*de’arte dell’anatomie*), «загальна анатомія» або «функціональна анатомія» (італ. «*anatomia pubblica*» та «*funzione anatomia*»), які у наступні століття зміняться на термін «живописна анатомія» (*anatomia pittorica*), що побутував до XIX століття. Слід зазначити на особистому внеску Йогана Вольфганга фон Гете, якого ми знаємо з мистецтвознавчої ниви теорії кольору, але окрім цього, він перший, хто ввів словосполучення терміну «пластична анатомія» (*plastische Anatomie*), витрактовуючи це як мистецтво живої форми та узагальнивши набутки попередніх поколінь від анатомічних муляжів флорентійського музею «La Specola».

Матеріали і метод. Попри те, що історія вжитку терміну «пластична анатомія» охоплює проміжок понад двісті років, досліджень присвячених даній темі наявно досить мало. Важливою для розуміння історії та становлення пластичної анатомії стала ґрунтовна праця М. Дюваля [27] та публікація Н. Хопвуда [33, 34]. Термінологічні поняття «пластика» та «пластичний» висвітлено у низці європейських словників [1–21]. Основою для написання статті стали наукові праці зарубіжних авторів, опубліковані в періодичних

виданнях. В українській науковій літературі, на жаль, відсутні матеріали, які були присвячені темі пластичної анатомії, окрім практичних посібників з художньої анатомії, якими митці користуються як допоміжною літературою для опанувань анатомічних знань у побудові людського тіла.

Результати. На сьогоднішній день вивчення пластичної анатомії в українських художніх ЗВО є допоміжним курсом таких базових дисциплін як рисунок, живопис та скульптура, який слугує наукою про будову зовнішньої форми тіла в стані статички та динаміки. Це тривалий процес, у якому студенти практикують рисунок з натурних кісткових та м’язових препаратів, муляжів, гіпсових зліпків, екорше тощо. Крім цього, вивчається пластичний зв’язок фігури на основі скелета та узагальнення м’язових масивів пластичної форми живого тіла. Але, на жаль, історичні витoki терміну «пластична анатомія», її справжні суть та розуміння не були дослідженими ні в галузі анатомічної науки, ні мистецтвознавчої. Тому важливим є розпочати наше дослідження з короткого ознайомлення понять «пластика» і «пластичність», та перейти до аналізу термінологічного апарату «пластична анатомія».

Слово «*пластика*» походить від «*plasticus*», що є латинізацією давньогрецького прикметника «*plastikos*» («*πλαστικός*», «придатний для формування») (Trumble, Stevenson). «*Plastikos*» походить від «*plastos*» («*πλαστός*», «сформований», «виліплений»), частка минулого часу (Trumble, Stevenson) та дієприкметник від «*plassein*» [4] («*πλάσσειν*», «формувати», «формувати») (Klein), словникова форма якого є «*plasso*» («*πλάσσω*») [2]. Семантика «*plastic*» в основному була пов’язана з використанням форми жіночого роду «*plastikos*» у понятті «*plastike techné*» («*πλαστική τέχνη*», «moulding art», «plastike art», «пластичне мистецтво»), що скорочено «*plastike*» («*πλαστική*») [2]. «*Plastike*» відповідає латинському субстантивованому прикметнику «*plastiche*» та його граматичній формі «*plastica*» [4].

Вивчення анатомії для художників (протягом XV–XVI ст.), що спершу назива-

лося «мистецтво анатомії» (італ. «de'arte dell'anatomie» [37], «загальна анатомія» або «функціональна анатомія» (італ. «anatomia pubblica» та «funzione anatomia») [28] чи просто «анатомія» (італ. «notomia», «anotomia»), передбачало навчання анатомії як художників, так і студентів-медиків. Ще в XVII ст. фігурують вислови на зразок «анатомія у відповідності з мистецтвом живопису та скульптури» (франц. «anatomie accommodée aux arts de peinture et de sculpture») [38]. У другій половині XVIII ст. утворюються італійські терміни «зовнішня анатомія» (італ. «anatomia esterna») та «живописна анатомія» (італ. «anatomia pittorica»).

Однак розглянемо усе по порядку, почавши з доби Високого Відродження. В італійських трактатах про скульптуру XV–XVI ст., де трактується термін «plastic», знову спливає увесь спектр античних ідей. У Німеччині «plastiscen» зустрічається як іноземне слово в кінці XV ст., воно постане і в творчій дискусії в кінці XVIII ст. (з того часу в німецькій мові «пластика» і «скульптура» – загальний термін для тривимірних скульптур). У трактаті Помпонія Гауріна (1504) описано зв'язок між скульптурою і керамікою: «коли хтось працює з глиною, ми називаємо це «plastike» [7, с. 16]. А в «De curtorum chirurgia» (1597) Г. Тальякоцці протиставляє моделістів («de plastis») і скульпторів («de sculptoribus») хірургам [8]. У середині XVII ст. кембриджські платоніки сформулювали систему «пластичної природи» як універсальної творчої сили [6]. «Пластична сила», «пластичний принцип» ґрунтувалися на ідеї Платона про «Душу світу» [14]. Цікаво, що фразеологія Г. Мора включала «пластичні операції» «Духу природи» [15]. Ця філософія вплинула і на Ньютона, поширилася за межі Великобританії [16], що сприяло популяризації слова «plastic» у Європі.

Прорив у мистецькому сприйнятті «пластики» відбувся в 1778 році з публікацією есе Й. Г. Гердера «Plastik» [9–10]. Натяк на міф про Пігмаліона синонімізував «пластику» зі скульптурою, ілюстрував естетичне поняття «пластичного почуття» («plastische Sinn»), пов'язане з оцінкою тривимірної форми [9]. Приблизно в той же час слово «пластичність»

набуло поширення як термін, який окреслює певну властивість [3]. У біомедичних працях А. Грефе термін «plastik» мав спекулятивне і художнє значення. Фрази, пов'язані з пластичною природою, з'являються у дискурсах про недосліджені фізіологічні явища [17]. З початку XIX ст. «пластичність» означає біологічну трансформацію, зокрема, у «Походженні видів» [18]. У німецькому медичному словнику 1823 року «*Plastische Anatomie*» описує моделювання частин тіла з воску [19].

Отже, як зазначає італійський вчений Дж. Армоцідо, термін «пластична анатомія» було «визначено великим поетом і мислителем Йоганом Вольфгангом фон Гете, як мистецтво пластично (формотворчо) створювати за допомогою кольорового воску справжні анатомічні моделі людського тіла, вишукано досконалі в кожній мінімальній деталі (кістки, хрящі, м'язи, судини, нерви, тканини тощо). *Пластична анатомія – це мистецтво наявних анатомічних препаратів, пристосованих для навчання, які виготовляли з використанням кольорового воску, що виявився ідеальним матеріалом для цієї мети*» [21, с. 71].

Термін був введений Й. Гете після його поїздки до Італії у 1786–1788 роках. Там він відвідав музей воскових фігур «La Specola», колекції родини Медічі, зібраною Феліче Фонтаною, ознайомившись з анатомічними восковими скульптурами в північно-італійській республіці Болоньї та Флоренції. Використання воску для ліплення фігур має стародавнє коріння, особливо в мистецтві, і зумовлене суто естетичними цілями та технічними потребами, такими як простота роботи [22]. Форма та якість восків свідчать про пошану до великих художників епохи Відродження, черпаючи натхнення у таких майстрів, як Донателло, Мікеланджело та Тиціан [23]. Віск, через свою специфічну консистенцію цінувався як засіб мімезису з давнини і розвинувся в анатомічній *церапластиці*¹ в епоху Просвітництва, яка досягла ще

¹ Церапластика (гр. κηροπλαστική (τέχνη); v. Ceroplasta) – стародавня техніка формування воску з метою отримання статуеток або моделей для лиття в бронзу; у період з XVIII по XIX ст. був використаний для відтворення з воску для освітніх та наукових цілей, моделей рослин та моделей анатомії людини та тварин, і досі використовується в археологічних та етнографічних музеях.

одного піку на початку XIX століття через «класичний репертуар гендерно-специфічних диференційованих поз і жестів, щоб прояснити хвилювання душі рухами тіла» [24, с. 23]. Увага до людського і тваринного тіла, яка відродилася з гуманізмом і тріумфувала з епохою Відродження, у XVI столітті (починаючи від Андреаса Везалія та Леонардо да Вінчі) все більше розвинулась у XVIII столітті, коли «пластична анатомія» народилася і утвердилася головними роботами Е. Лелі і К. Сузіні [21]. Після скромного першого анатомічного зразку з церопластика «Lo scorticato» (здерта шкіра) (бл. 1600 р) виконаного більш з мистецьким наміром, ніж у наукових цілях скульптором Людовіко Карді (Циголі), справжнім творцем пластичної анатомії став Джуліо Зумбо (моделі якого знаходяться в музеї «La Specola», а продовжувачами справи Зумбо стануть Ерколе Лелі, Джовані Манцоліні, Клементе Сузіні, Еламазо Боніколі та інші [21, с. 71].

Зважаючи на Гете як великого інтелектуала свого часу, котрий «функціонує в складній мовній системі сюжетно-стильових стереотипів» [42, с. 198], та овіяний час ідеями Вінкельмана й Лессінга, мислитель бере за основу античні терміни «*plastike*» (формотворчий) та «*anatome*» (ανά-верх і τομή-розтинати), таким чином отримуючи новий понятійний апарат на ґрунті доби Просвітництва, а ще точніше – романтизму (вперше про це йтиметься мова у літературній творчості його роману «Вільгельм Мейстер» (1796 р)). Стрімкий успіх воскових моделей значною мірою пояснюється їх дидактичними перевагами перед анатомічними атласами та трактатами, оскільки вони чудово вирішують питання XVIII та XIX ст. про функції організму, забезпечуючи тривимірне уявлення про натуру. Цінність воскових муляжів в тривимірному зображенні для свого часу полягає у тому, що вони вперше набагато точніше відтворювали вихідний зразок, ніж це б міг відтворити рисунок на площині [24, с. 34]. Їх художнє втілення настільки досконале, що модель відчувається немов жива. Це відбувається завдяки природнім позам з типовими жестами і повній відмові від зображення трупа [24, с. 36].

Таким чином форма і контури людського тіла здаються живими, з більшим ступенем виразності [24, с. 28]. Кожна деталь є продуктом емпіричного аналізу мертвого тіла, отриманого в результаті ретельного зліпка анатомічного зразка, підготовчою відповіддю до переважно ідеального зображення. Паралельне твердження до цього наукового обґрунтування можна знайти в тогочасній художньо-теоретичній дискусії, яка намагається знайти нове поняття реальності [24, с. 23]. Якщо в першій половині XVIII ст. мімезис все ще вважався першорядним завданням мистецтва, то філософія Жан-Жака Руссо знаменує вирішальний поворот в історії ідей – мистецтво не повинно просто представляти світ. Замість імітації природи має бути знайдено тонке її відтворення [24, с. 23], власне теж саме, до чого у своєму досвіді прагнув Гете – шукати *Gestalt*, а не *Forma* [42, с. 203]. Як цитує мистецтвознавець О. Пучков архітектора О. Габричевського «це те, що великий реаліст іноді жартуючи називав своїм «реалістичним тиком», це – його безумовне прийняття життя як вищої цінності, його наполегливий оптимізм, пізнавальний, етичний і естетичний, його віра у те, що природа розкриває свої «таємні» закони уважному досліднику і художнику, що споглядає» [42, с. 254]. Впливаючи з вищезазначених підсумків, таку модель зародження пластичної анатомії цікаво фіксує американська мистецтвознавиця Б. Стаффорд як «епістемологічну модель не лише анатомії, а й усіх відкриттів XVIII століття» [25]. Повернувшись з Флоренції у 1786 році, Гете повідомив, що «тривимірна анатомія вже багато років практикується у Флоренції на дуже високому рівні, але вона може процвітати тільки там, де наука, мистецтво і технології інтегровані в живу практику» [29]. Він переосмислює розуміння форми: «з багатої формами Італії я повернувся до Німеччини, обділеної формами. Я спостерігав і помітив, що природа там діє по законам, щоб створити те, що є живою формою, зразком будь-якої художньої форми» [31]. У його введені в «Пропілеї» (1798) зазначено, що «людське тіло є вищим та істинним об'єктом пластичного мистецтва! Щоб вибратись з лабіринту

його будови, потрібні загальні знання органічної природи» [41, с. 114].

З 1816 р. виникають труднощі у пошуках «необхідного матеріалу» для вивчення людських тіл у медичних закладах (відвідуваних і художниками), що спричиняє у Англії масове викрадення трупів, часом убивства (справа подружжя Берк, 1828). Гете, вражений такими подіями, 4 лютого 1832 р. створює промеморій «Пластична анатомія», адресований державному раднику Пруссії Бойду з ідеєю створення у Берліні колекції воскових анатомічних моделей, на кшталт флорентійського аналогу (Goethe, 1832). Враховуючи дорожнечу копій, складні умови транспортування, Гете пропонує надіслати до Італії фахівців, аби вони навчилися необхідних навичок та згодом відтворили флорентійську колекцію в Берліні. Гете прагнув переконати владу у дидактичній перевазі нового методу, який спричинить «новий мистецький розквіт... нову епоху, яка надасть мистецтву інший статус» [36], однак його промеморія не знайшла відгуку; «анатомічна революція» охопить Європу вже 1848 р., по смерті Гете [33, 34].

Німеччина постає центром певних соціальних змін, де мистецтву відводилася особлива роль у громадському культивуванні традицій, завдяки якому мало відродитися знання. Мюнхен, де вже була Академія мистецтв, придбав грандіозні класичні будівлі для музеїв, церков, пам'ятників. Винятково місто тепер сприяло об'єднанню науки і мистецтва [5]. У Мюнхені, великому мистецькому центрі було нелегко знайти когось відповідного щодо моделювання з церопластику, як це були знавці пластичної анатомії, вихідці з італійських земель. Наприклад, надмірно теоретичні лекції з анатомії в Академії мистецтв не спонукали учнів займатися цим питанням глибше; доктор Віммер, лікар, який їх читав, часом припускався прикрих помилок [26]. У кожному разі академія переважно була орієнтована на історичний живопис, а практиці моделювання майже не навчали [33, 34].

Єдиний «скульптор та анатом», який займався моделюванням пластичної анатомії, безкомпромісно кинув виклик авторитету анатомічної науки. Це був Пауль Цайллер

(1820–93), який працював в самому «бастіоні романтизму», у Баварській столиці мистецтва і науки на католицькому півдні Німеччини, де активно розвивалася воскова промисловість. У середині 1840-х років Пауль почав визначну кар'єру пластанатома. Після деякої академічно визнаної роботи під час революції 1848 р. він виступив проти розтину в анатомії, вимагаючи автономії і спираючись на Гете, та наполягаючи на тому, щоб його моделі рятували трупи пролетарів від розтину. Франциска Цайллер (дружина Пауля) стверджувала, що «мистецтво і наука могли б працювати пліч-о-пліч, якби не “анатоми-ножі”, “природні противники”, які, на жаль, мали право визначати цінність моделей. Анатомія, яка досі залишалася майже виключно власністю однієї корпорації, має стати більш повноцінною основою не лише медицини та хірургії, а й мистецтва та повсякденного життя. Він був націлений на широку громадськість, особливо студентів, які вивчають мистецтво та медицину» [33, 34].

Пауль Цайллер досяг більшого успіху в Академії мистецтв, на сьогодні провідній художній школі Німеччини. Коли Еміль Харлесс, ад'юнкт-професор фізіології, який відродив викладання анатомії в художній Академії на початку 1850-х років, захворів узимку 1861 – рекомендував студентам відвідувати «анатомічний курс» Цайллера [33, 34]. До речі, Еміль Харлесс – викладач пластичної анатомії у Мюнхенській академії мистецтв, першим хто напише наукову працю з анатомії для художників під назвою **«Підручник пластичної анатомії для навчальних закладів та самостійної підготовки»** *«Lehrbuch der Plastischen Anatomie für academische Anstalten und zum Selbstunterricht» (1856)*. У своїй праці він пише, що «усі підручники та посібники з «художньої анатомії», обмежуються частково пропорціями, частково анатомічними деталями трупа, розтином в кількох положеннях тощо. Я прагнув, крім даної видимої форми, наскільки це дозволяє наша наука, дозволити заглянути в роботу формуючих сил і кінцеву форму як результат своєї діяльності. Відмовляючись від односторонньої анатомічної точки зору, яка за свідченням багатьох митців не приносила ані користі, ані

задоволення, і відстежуючи форми людської форми намагалися змінити свої закони, я дотримувався курсу визначеного моїми фізіологічними дослідженнями... щоб запропонувати природні засоби для художньої побудови форм» [32, с. 9–10].

Саме це було ключовим етапом в історії художніх академій, коли прогрес у розвитку фізіології та виробництві анатомічних муляжів відмежували анатомію як медичну науку від справжньої художньої анатомії, яка почала наближати митців до вивчення живого тіла. Якщо до XIX ст. анатомію викладали суто описову та порівняльну на прикладі препарованих трупів, а трактати з анатомії для художників були спрямовані на медичний вектор з ілюстраціями алегоричних образів, то муляжі пластичної анатомії, які дали більш чітке тривимірне зображення дійсності, його реальні форми та вивчення видимої форми у її змінах, викристалізували дисципліну «пластична анатомія», яка етимологічно бере свій початок саме від анатомічних муляжів з воску – пластичних, тобто – об'ємних, тривимірних – анатомій.

Повертаючись до послідувачих подій вже після смерті Е. Харлесса, його учні одногласно обрали Цайллера наступником, тільки для того, щоб факультет змінив свою думку [33, 34]. Це відбулося через відсутність належного ставлення медичного загалу до вивчення людського тіла за анатомічними моделями, адже він наполягав на розтинах трупів, які не мають нічого спільного з живою формою людського тіла, котра є необхідною складовою образотворчого мистецтва. Зважаючи на це, в художній Академії справи йшли іншим руслом: постійно піклуючись про те, щоб викладання анатомії не було надто теоретичним, академія планувала відводити половину лекційного часу студентам для малювання м'язів та кісток з анатомічних моделей. Але, хоча професори-художники визнали приготування Цайллера «чудовими», «його вимоги щодо їх купівлі більш ніж у десять разів перевищують суму, яку могла витратити академія; він також менш підготовлений для читання лекцій, ніж для роботи з моделями, і наш досвід спілку-

вання з ним не такий, щоб ми могли очікувати, що він охоче організує своє викладання відповідно до побажань та цілей академії. Використовуючи його препарати, ми були б залежними від нього, що могло б мати значні недоліки» [33, 34]. Тоді доцент університету Юліус Кольманн прочитав лекцію з анатомії і недорого підготував кілька моделей з гіпсу та розфарбованого пап'є-маше, за якими один з викладачів викладав анатомічний рисунок [33, 34]. Юліус Кольманн стане наступником Е. Харлесса та напише теж посібник для вихованців Академії «**Пластична анатомія людського тіла для художників та любителів мистецтва**» (Julius Kollmann «Plastische Anatomie des menschlichen Körpers für Künstler und Freunde der Kunst») (1886). Він стверджує, що «пластична анатомія описує форми людського тіла настільки, наскільки вони представляють інтерес для естетичних потреб. З цього широкого поля дослідження, пластична анатомія виділяє те, що має особливі цінності для художників, археологів та теоретиків мистецтва. Теорія опорно-рухового апарату організму – це не просто осягнення індивіда в його зовнішньому вигляді, а й розуміння живої форми в її змінах. Значення кістково-м'язової системи це не кінець галузі пластичної анатомії, адже є певні органи, які мають вагомість для розуміння їх впливу на зовнішній вигляд тіла» [35]. У паризькій Національній вищій школі красних мистецтв, професор анатомії Матіас Дюваль у своїй «**Історія пластичної анатомії: майстри, книги та екорше**» (1889) розмежує, що являє собою анатомія та пластична анатомія (або анатомія форми) і наголошує про їх відмінності. Трактати з пластичної анатомії «мають досліджувати не лише форму та співвідношення частин, які вони описують, а й давати точні уявлення про функції цих частин. Вона має стосуватися як анатомії так і фізіології. Ось чому у викладанні пластичної анатомії для художників важливо паралельно проводити два способи демонстрації з одного боку, власне анатомічна демонстрація (розсічене тіло, екорше, анатомічні муляжі, скелет, рисунки), з іншого боку – фізіологічне використання

живої моделі» [27, с. 2]: «досліджувати природу і розташування органів, які визначають зовнішні форми тіла. Художник повинен знати не тільки форми на тілі в стані спокою чи трупа, але й перш за все модифікації цих форм в тілі у стані активності руху та функціонування. Тобто під назвою анатомічні форми ми будемо вивчати анатомію та фізіологію органів, що визначають ці форми» [27, с. 11].

Якщо між XVIII та XIX століттям ми бачимо відродження ідеалізації людського тіла за зразками класичних грецьких скульптур, а й відповідно термінології також, то між XIX та XX століттям чітко і радикально відмежовуються «реалістичне зображення тіла» і «художнє відображення», яке немає нічого спільного з відтворенням істини і пропонує абстрактне концептуальне бачення [21, с. 129]. Відбувається характерна умоглядна зміна, коли минулі погляди ставляться під сумніви [39, с. 18]. Художники та анатоми XX ст., які створили низку посібників з пластичної анатомії, такі як З. Мольє, В. Танк, Г. Баммес, Дж. Бріджмен дадуть визначення пластичній анатомії на кшталт того розуміння, коли у спогляданні «сутність розкривається так само, як і наочна мова математичних формул, за допомогою яких найтонші, невидимі оку структури стають видимі» [39, с. 42]. Тому «пластична анатомія має вийти із старих, вже відбухих традицій» [39, с. 42]. Вони йшли до розуміння форми тіла як єдиної архітектонічної форми і відійшли від наслідування, що являлось початком нового шляху в області пластичної анатомії – того шляху, якого сягнули Леонардо да Вінчі та Мікеланджело Буонарроті ще в кінці XV–XVI століть.

Висновки. Історія пластичної анатомії є надзвичайно складним комплексом історико-мистецької проблематики. Це є про-

цесом значно глибшим і цікавішим, аніж просте формальне знайомство із назвами частин тіла та описом їхнього функціонального призначення. В історичному контексті, пластична анатомія – це мистецтво формотворення анатомічних моделей з воску. Поняття «пластика» та «пластичність», що належать сфері образотворчого мистецтва і являють собою розуміння «формотворення» та «образотворчості», з розвитком виробництва муляжів з церопластику у XIX ст. набувають колосального значення у дидактичних цілях для художніх та медичних академій. Також розвиток фізіології та анатомії у XIX ст. і використання анатомічних муляжів замість препаратів трупів, стануть перехідною ланкою від «анатомії для художників» до вивчення «пластичної анатомії» (термін, винайдений Гете – не лише великим німецьким поетом, але й автором оригінальних трактатів з проблем кольорознавства), від вивчення мертвого невиразного тіла до пластичної виразності живої форми. Все це вплине на розвиток та створення посібників з «пластичної анатомії», які своїм корінням візьмуть основу із воскових анатомічних муляжів – пластичних анатомій, як тривимірних дійсних форм.

Цей двохсотлітній відрізок часу, коротко оглянутий у нашій статті, був сконцентрований на вивченні анатомічних моделей з кольорового воску, фізіологічній формі живого тіла та його функціональній складовій. Тривимірне зображення тіла через пластичну анатомію також вплинуло на становлення реалізму у XIX столітті. Тому доречним віднести дану історико-філософську концепцію у мистецтвознавчий простір для подальших досліджень даної теми, а також, безпосередньо, у мистецьку ниву для поглибленого вивчення художньої анатомії.

Література:

1. Zeis E. Handbuch der plastischen Chirurgie. Berlin: Reimer; 1838. URL: <https://archive.org/stream/handbuchderplast00zeis?ref=ol#page/n3/mode/2up> (дата звернення: 12.06.2022)
2. Cirulli F. Herder's mature philosophy of sculpture: the 1778 Plastik. In: The age of figurative theo-humanism. The beauty of God and man in German aesthetics of painting and sculpture (1754–1828). Cham: Springer; 2015:68–73 URL: [https://books.google.lt/books?id=wyhACQAAQBAJ&pg=PA68&dq=History of plastic surgery 1089 =&redir_esc=y#v=onepage&q=%22%20philosophy%20of%20sculpture %3A%22&f=false](https://books.google.lt/books?id=wyhACQAAQBAJ&pg=PA68&dq=History+of+plastic+surgery+1089+&redir_esc=y#v=onepage&q=%22%20philosophy%20of%20sculpture+%3A%22&f=false) (дата звернення: 12.06.2022)

3. Rust JN. Theoretisch-praktisches Handbuch der Chirurgie, mit Einschluss der syphilitischen und Augen-Krankheiten. In: Alphabetischer Ordnung, Band 4. Berlin, Wien: Enslin TCF, Gerold C; 1831:496–600. URL: <https://books.google.lt/books?id=XyBVAAAACAAJ&pg=PA497&dq=%22chirurgia+curtorum%22&hl=en&sa=X&ved=0ahUKEwjzuo6DnPjYAhWNJSwKHenuCXkQ6AEIQTAD#v=onepage&q=%22chirurgia%20curtorum%2C%20chirurgia%22&f=false> (дата звернення: 12.06.2022)
4. Ferreira FR, Nogueira MI, Defelipe J. The influence of James and Darwin on Cajal and his research into the neuron theory and evolution of the nervous system. *Front Neuroanat* 2014;8:1–9. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3905238/> (дата звернення: 12.06.2022)
5. Jones RM. History of plasticity sources. In: Deformation theory of plasticity. Blacksburg, Virginia: Bull Ridge Publishing; 2009: 597–9 URL: https://books.google.lt/books?id=kiCVc3AJhVwC&pg=PA18&dq=&redir_esc=y#v=onepage&q=%22History%20of%20plasticity%20sources%22&f=false (дата звернення: 12.06.2022)
6. Flores C. Plastic intellectual breeze: the contribution of Ralph Cudworth to S. T. Coleridge's early poetics of the symbol. Berlin: Peter Lang; 2008:136–43 URL: https://books.google.lt/books?id=6arsuSkbiPwC&printsec=frontcover&dq=&redir_esc=y#v=onepage&q=%22Platonic%20%22anima%20mundi%22%22&f=false (дата звернення: 12.06.2022)
7. More H. A collection of several philosophical writings of Dr. Henry More. London: James Flesher for William Morden; 1662 URL: <https://archive.org/stream/collectionofseve00more#page/n23/mode/2up/search/plaftical> (дата звернення: 12.06.2022) (Page xvi of “The preface general” and page 169 of “The immortality of the Soul”).
8. Hutton S. British philosophy in the seventeenth century. Oxford: Oxford University Press; 2015:150–2. URL: https://books.google.lt/books?id=wiOaCAAAQBAJ&pg=PA150&dq=&redir_esc=y#v=onepage&q=%22Despite%20their%20mixed%20fortunes%20in%20the%22&f=false (дата звернення: 12.06.2022). 178–9
9. Burdach KF. Enzyklopädie der Heilwissenschaft. In: Band 3, Krankheit und Heilung. Leipzig: Barth JA; 1816:365–7. URL: https://books.google.lt/books?id=XNZaAAAACAAJ&pg=PA286&dq=&redir_esc=y#v=snippet&q=%22plasticit%C3%A4t%22%20plastische&f=false (дата звернення: 12.06.2022)
10. Darwin C. On the origin of species by means of natural selection, or the preservation of favoured races in the struggle for life. 3rd ed. London: Murray J; 1861. URL: <https://books.google.lt/books?id=SmFEAAAACAAJ&printsec=frontcover&dq#v=onepage&q=plastic&f=false> (дата звернення: 12.06.2022). xiv,xvii,12,31,83,149.
11. Pierer JF. Anatomische Plastik. In: Medizinisches Realwörterbuch zum Handgebrauch practischer Aerzte und Wundärzte und zu belehrender Nachweisung für gebildete Personen aller Stände. Leipzig: Brockhaus; 1816:231. URL: <https://books.google.lt/books?id=RAUHAAAACAAJ&pg=PA231&dq#v=onepage&q=%22anatomische%20plastik%22&f=false> (дата звернення: 12.06.2022)
12. Liddell HG, Scott RA. A Greek-English lexicon. 7th ed. New York: Harper & Brothers; 1883. URL: <https://archive.org/stream/greekenglishlex00liddrich#page/1220/mode/2up> (дата звернення: 12.06.2022)
13. Althans B. Plastizität. Handbuch Pädagogische Anthropologie. Horlacher, 2011. P. 135–145. URL: https://www.researchgate.net/publication/312805485_Plastizitat_36
14. Armocida G. Storia della medicina. Editoriale Jaca Book, 1993. P. 400 URL: https://books.google.com.ua/books?id=goNucnnnI5QC&printsec=frontcover&hl=ru&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false
15. Ambrosini G, Pileeri M. Museo di Storia Naturale dell'Università degli di Firenze, 2015. URL: <http://himetop.wikidot.com/la-specola-museo-di-storia-naturale-delluniversita-degli-stu>
16. La Specola, Florence. The most ancient scientific museum in the world. Web: The Florence Insider. URL: <https://theflorenceinsider.com/la-specola-florence-the-most-ancient-scientific-museum-in-the-world/>
17. Skopec M, Groger H. Anatomie als Kunst. Anatomische Wachsmodelle des 18. Jahrhunderts im Josephinum in Wien. Christian Brandstätter Verlag, Wien. 2002. P. 174.
18. Stafford, B-M. The Eighteenth-Century: Towards an Interdisciplinary Model. *The Art Bulletin Vol. 70, No. 1.* 1988. pp. 6–24.
19. Trumble WR, Stevenson A. editors. Shorter Oxford English dictionary on historical principles, Vol. 2. 5th ed. Oxford, UK: Oxford University Press; 2002 p. 2234.
20. Andrews EA, Lewis CT, Short C. editors. Harpers' Latin dictionary. In: A new Latin dictionary founded on the translation of Freund's Latin-German lexicon. New York, Oxford: American Book Company, Clarendon Press; 1879 p. 1385. URL: <https://archive.org/stream/harperslatindict00lewi#page/1384/mode/2up> (дата звернення: 12.06.2022)
21. Klein K. A comprehensive etymological dictionary of the English language. 6th ed. Amsterdam: Elsevier Scientific Publishing Co.; 1986 p. 567.
22. Springer O. editor. Langenscheidt's encyclopaedic dictionary of the English and German languages, Vol. 2, Part 1. 9th ed. Berlin: Langenscheidt; 1989:1033.

23. Macfarquhar C, Gleig G. editors. Encyclopaedia Britannica or a dictionary of arts, sciences, and miscellaneous literature, Vol. 15. 3rd ed. Edinburgh: Printed for Bell A and MacFarquhar p. 26–30. URL: https://archive.org/stream/gri_33125011197759#page/n33/mode/2up (дата звернення: 12.06.2022)
24. Agrippa HC. De incertitudine & vanitate scientiarum declamatio inuectiua, denuo ab autore recognita & marginalibus annotationibus aucta: De statuaria & plastica. Cologne: Eucharius Cervicornus URL.: https://books.google.lt/books?id=70hXAAAAcAAJ&pg=PP95&dq=&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false(дата звернення: 12.06.2022).
25. Tagliacozzi G Troschel M. editor. De curtorum chirurgia per insitionem libri duo. Berolini: Reimer; 1831:211. URL: <https://archive.org/stream/decurtorumchirur02tagl?ref=ol#page/210/mode/2up> (дата звернення: 12.06.2022).
26. Herder JG. Plastik: einige Wahrnehmungen über Form und Gestalt aus Pygmalion's bildendem Traume. Spiegel.de. Spiegel Online. Kultur. Ein Angebot von Projekt Gutenberg. 1778. URL: <http://gutenberg.spiegel.de/buch/gesammelte-abhandlungen-aufsätze-beurteilungen-und-vorreden-aus-der-weimarer-zeit-6505/6> (дата звернення: 12.06.2022).
27. Bayerisches Hauptstaatsarchiv (hereafter BHSA), MK 51439 (hereafter BHSAA), Academy director W Kaulbach to Kultusministerium, 18 Nov. 1854: “den Anschein des Lächerlichen gewonnen hat”. See further Eugen von Stieler, *Die Königliche Akademie der bildenden Künste zu München 1808–1858 ...*, Munich, Bruckmann, 1909, especially pp. 54, 110, 134.
28. Cuyer E, Duval M. (1898) Histoire de l'anatomie plastique. Paris: L.H. May, P. 315. [in France].
29. Ferrante A. De humani corporis fabrica: la rivolta dell'anatomia. Akademia.edu (1999) Електронний ресурс: https://www.academia.edu/59529080/DE_HUMANI_CORPORIS_FABRICA_LA_RIVOLTA_DELLANATOMIA
30. Flitner, W. Johann Wolfgang von Goethe. Reichsadel 1782. Beб. *Neue Deutsche Biographie* 6, 1964. S. 575
31. Goethe, J. W. Plastische Anatomie (1832). In Goethes Werke. Weimar: *Böhlau*, 143 vol. 1887.
32. Gonod, M. Le vivant, l'organisme et la morphologie: repenser la forme au début du XIXe siècle. L'exemple de Goethe. Epistemocritique. *La Revue Littérature et savoirs du vivant*, Vol. 13. 2014. URL: <https://epistemocritique.org/le-vivant-lorganisme-et-la-morphologie-repenser-la-forme-au-debut-du-xixe-siecle-lexemple-de-goethe/>
33. Harless, E. (1876). Lehrbuch der plastischen Anatomie für akademische Anstalten und zum Selbstunterricht. Stuttgart: Verlag von ebner & seubert, P. 544. [in Germany]
34. Hopwood N. Artist versus Anatomist, Models against Dissection: Paul Zeiller of Munich and the Revolution of 1848. National Library of Medicine National Center for Biotechnology Information. Journal List, V. 51(3), 2007. P. 279-308 URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC1894867/>
35. Hopwood, N. Artist versus Anatomist, Models against Dissection: Paul Zeiller of Munich and the Revolution of 1848. Beб. *Medical History*, 2007. pp. 279–308. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC1894867/>
36. Kollmann, J. (1886). Plastische Anatomie des menschlichen Körpers. Ein Handbuch für Künstler und Kunstfreunde. German: Von Veit & Comp., p. 563 [in Germany].
37. Krüger-Fürhoff, M. Der versehrte Körper: Revisionen des klassizistischen Schönheitsideals. *Göttingen: Wallstein*, 2001.
38. Lelli E. Anatomia esterna del corpo umano per uso de' pittori, e scultori delineata / ed incisa de E. Lelli con la denotazione delle parti tratta da' manuscritti del medesimo. Bologna: Cattani & Nerozzi, 1770.
39. Roger de Piles. Abrege d'anatomie, accommode aux arts de peinture et de sculpture (Ed. 1733). French Edition: Paperback, 2018.
40. Баммес Г. Образ человека. Г.: Дитон, 2011. 513 с.
41. Волошина Т. Проблеми аналізу кібернетичної термінології в контексті історії термінознавства. Термінологічна проблематика української мови в компаративному і функціонально-системному аспектах, 2003. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/apyl_2003_8_15.pdf
42. Гете, И. В. Об искусстве. М: *Искусство*, 1975. 623 с.
43. Пучков О. Гете і Габричевський: Міжвідомчі історико-культурні спостереження. Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини / ППСМ АМУ. К.: Хімджест, 2010. Вип. 7. С. 177–278.

References:

1. Zeis E. Handbuch der plastischen Chirurgie. Berlin: Reimer; 1838. URL: <https://archive.org/stream/handbuchderplast00zeis?ref=ol#page/n3/mode/2up> (дата звернення: 12.06.2022)
2. Cirulli F. Herder's mature philosophy of sculpture: the 1778 Plastik. In: The age of figurative theo-humanism. The beauty of God and man in German aesthetics of painting and sculpture (1754–1828). Cham: Springer;

2015:68–73 URL: [https://books.google.lt/books?id=wyhACQAAQBAJ&pg=PA68&dq=History of plastic surgery 1089=&redir_esc=y#v=onepage&q=%22of%20philosophy%20of%20sculpture%3A%22&f=false](https://books.google.lt/books?id=wyhACQAAQBAJ&pg=PA68&dq=History+of+plastic+surgery+1089=&redir_esc=y#v=onepage&q=%22of%20philosophy%20of%20sculpture%3A%22&f=false) (data zvernennya: 12.06.2022)

3. Rust JN. Theoretisch-praktisches Handbuch der Chirurgie, mit Einschluss der syphilitischen und Augen-Krankheiten. In: Alphabetischer Ordnung, Band 4. Berlin, Wien: Enslin TCF, Gerold C; 1831:496–600. URL: <https://books.google.lt/books?id=XyBVAAAaAAJ&pg=PA497&dq=%22chirurgia+curtorum%22&hl=en&sa=X&ved=0ahUKEwjzuo6DnPiYAhWNJSwKHenuCXkQ6AEIQTAD#v=onepage&q=%22chirurgia%20curtorum%2C%20chirurgia%22&f=false> (data zvernennya: 12.06.2022)

4. Ferreira FR, Nogueira MI, Defelipe J. The influence of James and Darwin on Cajal and his research into the neuron theory and evolution of the nervous system. *Front Neuroanat* 2014;8:1–9. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3905238/> (data zvernennya: 12.06.2022)

5. Jones RM. History of plasticity sources. In: Deformation theory of plasticity. Blacksburg, Virginia: Bull Ridge Publishing; 2009: 597–9 URL: https://books.google.lt/books?id=kiCVc3AJhVwC&pg=PA18&dq=&redir_esc=y#v=onepage&q=%22History%20of%20plasticity%20sources%22&f=false (data zvernennya: 12.06.2022)

6. Flores C. Plastic intellectual breeze: the contribution of Ralph Cudworth to S. T. Coleridge's early poetics of the symbol. Berlin: Peter Lang; 2008:136–43 URL: https://books.google.lt/books?id=6arsuSkbiPwC&printsec=frontcover&dq=&redir_esc=y#v=onepage&q=%22Platonic%20%22anima%20mundi%22%22&f=false (data zvernennya: 12.06.2022)

7. More H. A collection of several philosophical writings of Dr. Henry More. London: James Flesher for William Morden; 1662 URL.: <https://archive.org/stream/collectionofseve00more#page/n23/mode/2up/search/plaftical> (data zvernennya: 12.06.2022) (Page xvi of “The preface general” and page 169 of “The immortality of the Soul”).

8. Hutton S. British philosophy in the seventeenth century. Oxford: Oxford University Press; 2015:150–2. URL: https://books.google.lt/books?id=wiOaCAAQBAJ&pg=PA150&dq=&redir_esc=y#v=onepage&q=%22Despite%20their%20mixed%20fortunes%20in%20the%22&f=false (data zvernennya: 12.06.2022). 178–9

9. Burdach KF. Enzyklopadie der Heilwissenschaft. In: Band 3, Krankheit und Heilung. Leipzig: Barth JA; 1816:365–7. URL: https://books.google.lt/books?id=XNZaAAAaAAJ&pg=PA286&dq=&redir_esc=y#v=snippet&q=%22plasticit%C3%A4t%22%20plastische&f=false (data zvernennya: 12.06.2022)

10. Darwin C. On the origin of species by means of natural selection, or the preservation of favoured races in the struggle for life. 3rd ed. London: Murray J; 1861. URL: <https://books.google.lt/books?id=SmFEAAAaAAJ&printsec=frontcover&dq#v=onepage&q=plastic&f=false>(data zvernennya: 12.06.2022). xiv,xvii,12,31,83,149.

11. Pierer JF. Anatomische Plastik. In: Medizinisches Realwörterbuch zum Handgebrauch practischer Aerzte und Wundärzte und zu belehrender Nachweisung für gebildete Personen aller Stände. Leipzig: Brockhaus; 1816:231. URL: <https://books.google.lt/books?id=RAUHAAAaAAJ&pg=PA231&dq#v=onepage&q=%22anatomische%20plastik%22&f=false> (data zvernennya: 12.06.2022)

12. Liddell HG, Scott RA. A Greek-English lexicon. 7th ed. New York: Harper & Brothers; 1883. URL: <https://archive.org/stream/greekenglishlex00liddrich#page/1220/mode/2up> (data zvernennya: 12.06.2022)

13. Althans B. Plastizität. Handbuch Pädagogische Anthropologie. Horlacher, 2011. P. 135–145. URL: https://www.researchgate.net/publication/312805485_Plastizitat_36

14. Armocida G. Storia della medicina. Editoriale Jaca Book, 1993. P. 400. URL: https://books.google.com.ua/books?id=goNucnnnI5QC&printsec=frontcover&hl=ru&source=gbg_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false

15. Ambrosini G, Pileeri M. Museo di Storia Naturale dell'Università degli di Firenze, 2015. URL: <http://himetop.wikidot.com/la-specola-museo-di-storia-naturale-delluniversita-degli-stu>

16. La Specola, Florence. The most ancient scientific museum in the world. Web: The Florence Insider. URL:<https://theflorenceinsider.com/la-specola-florence-the-most-ancient-scientific-museum-in-the-world/>

17. Skopec M, Groger H. Anatomie als Kunst. Anatomische Wachsmodelle des 18. Jahrhunderts im Josephinum in Wien. Christian Brandstätter Verlag, Wien. 2002. P. 174.

18. Stafford, B-M. The Eighteenth-Century: Towards an Interdisciplinary Model. *The Art Bulletin* Vol. 70, No. 1. 1988. pp. 6–24.

19. Flitner, W. Johann Wolfgang von Goethe. *Reichsadel 1782*. Web. *Neue Deutsche Biographie* 6, 1964. S. 575.

20. Gonod, M. Le vivant, l'organisme et la morphologie: repenser la forme au début du XIXe siècle. L'exemple de Goethe. *Epistemocritique*. *La Revue Litterature et savoirs du vivant*, Vol. 13. 2014. URL: <https://epistemocritique.org/le-vivant-lorganisme-et-la-morphologie-repenser-la-forme-au-debut-du-xixe-siecle-lexemple-de-goethe/>

21. Gete, I. V. *Ob iskusstve*. M: Iskusstvo, 1975. 623 s.

22. Kruger-Furhoff, M. *Der versehrte Körper: Revisionen des klassizistischen Schönheitsideals*. Göttingen: Wallstein, 2001.

23. Trumble WR, Stevenson A. editors. Shorter Oxford English dictionary on historical principles, Vol. 2. 5th ed. Oxford, UK: Oxford University Press; 2002 p. 2234.
24. Goethe, J. W. *Plastische Anatomie* (1832). In *Goethes Werke*. Weimar: Bohlaus, 143 vol. 1887.
25. Hopwood, N. *Artist versus Anatomist, Models against Dissection: Paul Zeiller of Munich and the Revolution of 1848*. *Veb. Medical History*, 2007. pp. 279–308. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC1894867/>
26. Bayerisches Hauptstaatsarchiv (hereafter BHSA), MK 51439 (hereafter BHSA), Academy director W Kaulbach to Kultusministerium, 18 Nov. 1854: “den Anschein des Lächerlichen gewonnen hat”. See further Eugen von Stieler, *Die Königliche Akademie der bildenden Künste zu München 1808–1858 ...*, Munich, Bruckmann, 1909, especially pp. 54, 110, 134.
27. Hopwood N. *Artist versus Anatomist, Models against Dissection: Paul Zeiller of Munich and the Revolution of 1848*. National Library of Medicine National Center for Biotechnology Information. *Journal List*, V.51(3), 2007. P. 279–308. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC1894867/>
28. Harless, E. (1876). *Lehrbuch der plastischen Anatomie für akademische Anstalten und zum Selbstunterricht*. Stuttgart: Verlag von ebner & seubert, P. 544. [in German]
29. Kollmann, J. (1886). *Plastische Anatomie des menschlichen Körpers. Ein Handbuch für Künstler und Kunstfreunde*. German: Von Veit & Comp., p. 563 [in German].
30. Cuyer E, Duval M. (1898) *Histoire de l’anatomie plastique*. Paris: L.H. May, P. 315. [in France].
31. Voloshina T. *Problemi analizu kibernetichnoyi terminologiyi v konteksti istoriyi terminoznavstva. Terminologichna problematika ukrayinskoyi movi v komparativnomu i funkcionalno-sistemnomu aspektah*, 2003. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/apyl_2003_8_15.pdf
32. Puchkov O. *Gete i Gabrichevskij: Mizhvidomchi istoriko-kulturni sposterezheniya // Suchasni problemi doslidzhennya, restavratsiyi ta ta zberezheniya kulturnoyi spadshini / IPSM AMU. – K.: Himdzhest, 2010. – Vip. 7. S. 177–278.*
33. Bammes G. *Obraz cheloveka. G.: Diton, 2011. 513 s.*
34. Andrews EA, Lewis CT, Short C. editors. *Harpers’ Latin dictionary*. In: *A new Latin dictionary founded on the translation of Freund’s Latin-German lexicon*. New York, Oxford: American Book Company, Clarendon Press; 1879 p. 1385. URL: <https://archive.org/stream/harperslatindict00lewi#page/1384/mode/2up> (data zvernennya: 12.06.2022)
35. Klein K. *A comprehensive etymological dictionary of the English language*. 6th ed. Amsterdam: Elsevier Scientific Publishing Co.; 1986 p. 567.
36. Ferrante A. *De humani corporis fabrica: la rivolta dell’anatomia*. Akademia.edu (1999) *Електронний ресурс*: https://www.academia.edu/59529080/DE_HUMANI_CORPORIS_FABRICA_LA_RIVOLTA_DELLANATOMIA
37. Roger de Piles. *Abrege d’anatomie, accommode aux arts de peinture et de sculpture* (Ed. 1733). French Edition: Paperback, 2018.
38. Lelli E. *Anatomia esterna del corpo umano per uso de’ pittori, e scultori delineata / ed incisa de E. Lelli con la denotazione delle parti tratta da’ manuscritti del medesimo*. Bologna: Cattani & Nerozzi, 1770.
39. Springer O. editor. *Langenscheidt’s encyclopaedic dictionary of the English and German languages*, Vol. 2, Part 1. 9th ed. Berlin: Langenscheidt; 1989:1033.
40. Macfarquhar C, Gleig G. editors. *Encyclopaedia Britannica or a dictionary of arts, sciences, and miscellaneous literature*, Vol. 15. 3rd ed. Edinburgh: Printed for Bell A and MacFarquhar p. 26–30. URL: https://archive.org/stream/gri_33125011197759#page/n33/mode/2up (data zvernennya: 12.06.2022)
41. Agrippa HC. *De incertitudine & vanitate scientiarum declamatio inuectiua, denuo ab autore recognita & marginalibus annotationibus aucta: De statuaria & plastica*. Cologne: Eucharius Cervicornus URL: https://books.google.lt/books?id=70hXAAAACAAJ&pg=PP95&dq=&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false (data zvernennya: 12.06.2022).
42. Tagliacozzi G Troschel M. editor. *De curtorum chirurgia per insitionem libri duo*. Berolini: Reimer; 1831:211. URL: <https://archive.org/stream/decurtorumchirur02tagl?ref=ol#page/210/mode/2up> (data zvernennya: 12.06.2022).
43. Herder JG. *Plastik: einige Wahrnehmungen über Form und Gestalt aus Pygmalion’s bildendem Traume*. Spiegel.de. Spiegel Online. Kultur. Ein Angebot von Projekt Gutenberg. 1778. URL: <http://gutenberg.spiegel.de/buch/gesammelte-abhandlungen-aufsätze-beurtheilungen-und-vorreden-aus-der-weimarer-zeit-6505/6> (data zvernennya: 12.06.2022).